

צוואה המפיצה אור על התיישבות הדרוזים בכרמל¹

שמעון אביבי

כפר סבא, shimon_avivi@hotmail.com

מסורת נקוטה בידי הדרוזים לפיה התיישבו בני עדתם בחורבות שונות בהר הכרמל, אליו היגרו מסוריה ומלבנון. למחקר המודרני אין תשובה ברורה לשאלה כמה יישובים דרוזיים הוקמו בחורבות אלה. אין עדויות בכתב, ואף לא ממצאים בשטח, שיעידו על קיומם בעבר של יישובים דרוזיים בכרמל. צוואה של אישה דרוזית מדלית אל-כרמל משנת 1815 הינה כנראה מסמך ראשון ויחיד המעיד על קיומם של חמישה יישובים דרוזיים בכרמל באותה שנה: עספיא, דלית אל-כרמל, אל-שאלה, בסתאן ואם אל-שקף.

אילן היוחסין של חמולת נסר אל-דין מאשש את מועד כתיבת הצוואה ואת תקופת הגעתו של אבי החמולה מסוריה לכרמל בתחילת המאה ה-19. ההתיישבות הדרוזית בכרמל החלה סביב שנת 1750. לא ידוע כמה יישובים דרוזיים הוקמו בכרמל, אך ברור, שמלבד עספיא ודלית אל-כרמל חרבו כולם במהלך פחות ממאה שנה לאחר הקמתם. אל-שאלה, בסתאן ואם אל-שקף לא שרדו בשל היותם יישובים דלי אוכלוסייה, שכוחם לא עמד להם בפני התנכלויות של שכניהם המוסלמים.

מילות מפתח: דרוזים, הר כרמל, התיישבות, עספיא, דלית אל-כרמל, אל-שאלה, בסתאן, אם אל-שקף.

מבוא

אל-אסד נוסד בסוף המאה ה-19 ונותרה השאלה מתי נוסדה ההתיישבות הדרוזית בכרמל וכמה יישובים היא מנתה.²

מסורת נקוטה בידי הדרוזים לפיה התיישבו בני עדתם בחורבות שונות בהר הכרמל, אליו היגרו

ראשיתה של ההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל התקיימה בתקופת יסוד הדת הדרוזית (1017-1043). באותה עת היו בגליל העליון ובגליל התחתון עשרה יישובים דרוזיים, מהם נותרו בימינו רק שניים: ירכא וג'ית. בתקופה הממלוכית היו יישובים דרוזיים נוספים באזור הר מירון, מהם שרד בימינו רק הכפר פקיעין. בתקופה העות'מנית התרחבה ההתיישבות הדרוזית בצפון הארץ ומנתה תשעה-עשר יישובים, רובם בגליל העליון. ארבעה יישובים מביניהם נכחדו במהלך השנים והאחרים קיימים גם בימינו. היישוב עין

2 להרחבה בנושא התיישבות הדרוזים בארץ-ישראל ראו חיבוריו של סלמאן פלאח: (א) *הדרוזים בארץ ישראל*, עבודת מ.א., האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1962; (ב) *תולדות הדרוזים בישראל* (ירושלים: משרד ראש הממשלה, 1974), עמ' 53-11; (ג) 'היישוב הדרוזי בארץ-ישראל, ארצות הגליל, א' שמואל, א' סופר ונ' קליאוט (עורכים), (משרד הביטחון ואוניברסיטת חיפה, 1983), עמ' 529-548; (ד) 'התיישבות הדרוזים בארץ-ישראל, הדרוזים בישראל, עיונים בחקר המזרח התיכון (סידרה חדשה) מס' 6, (אוניברסיטת חיפה, 1984), עמ' 37-11; (ה) *הדרוזים במזרח התיכון* (תל אביב, משרד הביטחון, 2000), עמ' 57-68, 85-105. על יישובי הדרוזים בארץ-ישראל בסוף המאה ה-16 ראו מאמרו של הח"מ, 'יישובי הדרוזים בארץ-ישראל ותהליך התיישבותם בין המאה ה-11 והמאה ה-16', 'י מעוז (עורך), *אופקים בגאוגרפיה* (חוברת 68-69, חיפה: אוניברסיטת חיפה, החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, 2007), עמ' 74-93.

1 המאמר פורסם לראשונה בשפה האנגלית בנספח לספרו של שמעון דר על החפירות הארכיאולוגיות בחורבת שאלה בכרמל: Avivi, S. 2009. A will that sheds light on the Druze settlements on Mt. Carmel. In: S. Dar, *Shallale – Ancient City of the Carmel*. Oxford, Archaeopress Publishers of British Archaeological Reports.

שהדרוזים יסדו בכרמל לפחות שמונה כפרים, מהם שרדו רק עספיא ודלית אל-כרמל (אוליפנט 1976: 53). גרף פון מולינן, גרמני שהתגורר בשנים 1907-1908 באכסניה גרמנית על הכרמל, מזכיר במחקרו ארבע חורבות בכרמל בהן היו בעבר יישובים דרוזים (Mulinen 1908: 103). יצחק בן-צבי נוקב בשמן של שבע חורבות בהר הכרמל בהן היו בעבר יישובים דרוזיים (בן-צבי 1952: 207). תמיר יעקובוביץ מזהה שש עשרה חורבות בכרמל כיישובים דרוזיים לשעבר (יעקובוביץ 1990: 207-198). ג'יבר אבו רֶחֶן מפרט שמותיהן של 18 חורבות כאלה (אבו רוכן 1997: 154-155), סֶלְמָאן פֶּלֶאח מונה שנים עשר שמות של כפרים דרוזיים הרוסים או נטושים בכרמל (פלחא 2000: 101), ואילו קֶסֶס פִּירוֹ קובע שהחל מהמאה ה-18 הגיעו דרוזים מסוריה, לבנון והגליל אל הכרמל ויסדו שם לפחות שמונה יישובים, אשר שישה מהם נחרבו, ורק עספיא ודלית אל-כרמל נותרו (Firro 1999: 17). נוסעים וחוקרים אלה נוקבים בשמותיהן של חורבות דרוזיות בכרמל בהסתמך על מסורת דרוזית שבעל-פה בלבד. הצוואה הדרוזית האמורה מפצה אור על שלוש חורבות בהר הכרמל בהן היו יישובים דרוזיים.

צוואת אשה דרוזית משנת 1815

נְבִיל נֶסֶר אל-דִּין מדלית אל-כרמל פרסם לראשונה, בשנת 1992, בספרו 'עֲנָאקִיד אל-דְּנָאִלִּי' (אשכולות הגפן), קטע בן תשע שורות מצוואתה של בת משפחתו האשה הדרוזית זהרה נסר אל-דין מכפרו (נסר אלדין 1992: 36). הצוואה נכתבה בשנת 1230 להגירה, דהיינו בשנת 1815 למניין אומות העולם. פאיו עזאם פרסם בשנת 2003 את הדף הראשון של צוואה זו, בנספח למחקרו על החורבות הדרוזיות בכרמל (עזאם 2003: 86). במאמר זה מתפרסמת לראשונה הצוואה במלואה על שני דפיה (איור 1).

מסוריה ומלבנון. יש האומרים שהדבר התרחש בתקופת שלטונו של האמיר הדרוזי-לבנוני פֶּחִיר אל-דִּין אל-מַעֲנִי השני, החל מראשית המאה ה-17, ויש הטוענים שההגירה נעשתה מאוחר יותר, החל מאמצע המאה ה-18.

עיון במפות הר הכרמל³ (בשטח שבין אוניברסיטת חיפה והעיר חיפה בצפון ובין כביש 70 בקטע יקנעם – זכרון יעקב בדרום), מעלה שבאזור זה מצויות כ-35 חורבות (לא כולל חורבות לרגלי ההר). למחקר המודרני אין תשובה ברורה לשאלה כמה יישובים דרוזיים הוקמו בחורבות אלה. החוקרים מסתמכים בהערכותיהם על דיווחים של נוסעים אירופאים שעברו במסעותיהם בכרמל, או שהתגוררו בו תקופת מה, ושמעו מתושבי הדרוזים בעֶסְפִּיא ובדִּלִית אל-כֶּרְמֶל על חורבות שהיו מיושבות בעבר על ידי דרוזים. אין עדויות בכתב על אודות יישוב דרוזי כלשהו שהיה בכרמל בעבר. גם אין על כך מקורות היסטוריים ואף לא ממצאים באתרים היכולים להצביע על התיישבות דרוזים בהם. הצוואה של אשה דרוזית משנת 1815, בה נדון במאמר זה, היא מסמך כתוב ראשון בדבר קיומם בעבר של יישובים דרוזיים בכרמל, בנוסף על עספיא ודלית אל-כרמל.

חורבות דרוזיות בכרמל לדעת נוסעים וחוקרים

החוקר והנוסע האנגלי הנרי בייקר טריסטראם, שביקר בעספיא ב-15 וב-16 בדצמבר 1863, כותב בספרו כי מלבד עספיא וכפר נוסף (הכוונה לדלית אל-כרמל) שנותרו על הכרמל קיימות בהר חורבות של שבעה עשר כפרים דרוזיים שנכחדו (טריסטראם 1977: 86). לורנס אוליפנט, חובב ציון נוצרי, שהתגורר בדלית אל-כרמל בשנים 1883-1886, כתב ב-10 בספטמבר 1883

3 מפות המנדט הבריטי, ק"מ 1:20,000, 1942: Ijzim 14-22, Umm ez Zinat 15-22, Atlit 14-23, Daliyat el Karmil 15-23.

איור 1: צוואת אם אחמד זהרה נסר אל-דין מדלית אל-כרמל משנת 1815

הצוואה כתובה בכתב יד בשפה הערבית ולהלן תרגומה:

[דף ראשון]

"בשם האל הרחמן הרחום.

להלן צוואתה של אם אחמד זהרה,

כשהיא במצב בריאותי תקין וללא פגע,

מבלי שרימוה ומבלי שהכריחה,

מורישה מכל הלב ובכוונה טובה לשם צדקה:

למג'לס **אלדליה** חמישה גרוש,

למג'לס **בסתאן** שלושה גרוש,

לאם אסד שני גרוש,

למג'לס **אם שקף** שני גרוש,

לאם כנעאן שני גרוש,

למג'לס **עספיה** שלושה גרוש,

לכורדית שני גרוש,

למג'לס **שפאעמר** חמישה גרוש,

לשיח' סלמאן אבו זהר חמישה גרוש,

לאם אחמד פאטמה חמישה גרוש,

למג'לס **ג'ולס** שלושה גרוש,

להללה שני גרוש,

למג'לס **אבו סנאן** חמישה גרוש,

למג'לס **אלשלאלה** ארבעה גרוש,

ושאר הבגדים אשר בתיבה – למיאסה,

ולא לאף אחד אחר חוץ ממנה.

אסור באיסור חמור לשנות דבר מה בצוואה זו לעולם.

כתב ונעשה בשנת 1230 להג'רה.

[דף שני]

התיבה וחמישים הגרוש שאצל אבו אחמד נאצר
דין – לבני אחמד.

ויקולל מי שיטעה בה [בצוואה] משהו.

ובקשה לאנשי הדת שיתפללו למען אדם שנשאר
נאמן לדתו".

ניתוח הצוואה

מתן צדקה וירושה

בדף הראשון של הצוואה ציוותה הכותבת כספים ורכוש למטרות צדקה בלבד (אחת עשרה שורות בצוואה מוקדשות למטרה זו). בדף השני היא ציוותה כירושה, לא כצדקה, כסף וטובין (שתי שורות מוקדשות לכך).

הדרוזים מייחסים חשיבות מיוחדת לשמירה על שבע הוראות דתיות (תעאלים). ההוראה השנייה היא מְצִנוֹת השמירה על האחים לאמונה (חֲפִטִי אל-אֲחִינָאן). לפי הוראה זו הדרוזים מחוייבים לגלות סולידריות עם בני עדתם והדאגה לבן העדה כוללת, בין השאר, גם עזרה הדדית. התרומה הכספית העיקרית של בני העדה היא התרומה למקומות הקדושים הדרוזיים ולבתי התפילה שלהם. בעבר זכו נצרכים דרוזים גם לתמיכה וסיוע מנכסי ההקדש הדרוזי. העזרה ההדדית הדרוזית היא משמעותית ביותר ורָאִיָה לכך היא העדר פושטי יד בקרב בני העדה.

מקובל אצל הדרוזים להפריד בצוואה בין מתן צדקה לבין הורשת הרכוש. כך נעשה גם בצוואה זו. כמחצית מכספה (49% שהם 48 גרוש) ציוותה כותבת הצוואה למטרות צדקה. המחצית השנייה של כספה, כ-51% (50 גרוש), יועדה כירושה לבנה אחמד, שיירש גם תיבה המכילה, כנראה, טובין.

צדקה לאנשים

כ-18% מכספה (18 גרוש) יועדו למטרות צדקה לחמש נשים ולגבר אחד. כמו כן ציוותה זהרה לתת בגדים כצדקה לאשה נוספת. איננו יודעים דבר על נשים אלה⁴ ומה השיקולים שהנחו את כותבת הצוואה לצוות להן צדקה. הגבר, שיח' סלמאן אבו זֶהֶר, מוכר בדלית אל-כרמל כבן

4 השם הללה המוזכר בצוואה הוא שם אשה בשם הָלָה, הנכתב בימינו באות ל דגושה ולא באות ל כפולה.

למשפחת בְּהָא אל-דִין, שעיסוקו היה העתקת ספרי דת דרוזיים בכתב-יד (עיסוק הנקרא בערבית נִסְאֵחִי); ייתכן וכותבת הצוואה כוונה אליו. אצל הדרוזים אין כללים מחייבים בעניין מתן צדקה. כל אחד רשאי לצוות לפי שיקוליו ולפי יכולתו.

צדקה למוסדות

כ-31% מכספה (30 גרוש) יועדו למטרות צדקה למג'אלס⁵ בחמישה כפרים בכרמל (אל-דִלְיָה – הוא דלית אל-כרמל, בִּסְתָאן, אָם שֶׁקֶף, עספיה, אל-שֶׁלָּאֵה) ובשלושה כפרים בגליל התחתון והמערבי (שֶׁפְּאֵעֶמֶר הוא שפרעם, ג'ולס, אבו סֶנָאן).

מְגִ'לֵס (מקום שיושבים בו) הוא בית התפילה של הדרוזים, המכונה גם חִ'לָּה (מקום התבודדות). בעבר השתמשו הדרוזים בשם ח'לוה לבית תפילה הנבנה על ידי משפחה ומיועד להתכנסות דתית של בניה, ובשם מג'לס כינו בית תפילה שמיועד לכל בני הקהילה. בימינו כמעט שלא משתמשים במונח מג'לס והמונח הנפוץ לשני סוגי בית התפילה הוא המונח ח'לוה.

הדרוזים נוהגים לתת צדקה לבתי תפילה בכפרים שונים. כספים אלה מיועדים לאחזקת בתי התפילה, לטיפול מקומות קדושים ולסיוע לנזקקים. לא ידוע מדוע בחרה זהרה נסר אל-דין לתת צדקה דווקא למג'אלס באבו סנאן, ג'ולס ושפרעם. כפרים אלה נמצאים על הדרך המובילה מן הלבנון אל הכרמל. ייתכן ומשפחתה פקדה אותם בנתיב הגירתה אל הכרמל, והיא רצתה להוקיר תודה לתושביהם על סיועם באותה עת.

ערך המטבע

כשהסולטן העות'מני מחמוד השני עלה לשלטון בשנת 1808 מטבע הגרוש הכיל 5.9 גרם כסף, כפי

5 צורת הרבים של מְגִ'לֵס.

אם אחמד זהרה ואבן אחמד נסר אל-דין

לדברי נביל נסר אל-דין התחתנה זהרה, כותבת הצוואה, עם נסר אל-דין⁶ בסוריה, בכפר הדרוזי מאר אסחאק, הנקרא גם מיר אסחאק. כפר זה שוכן בגובה 514 מ' בג'בל אל-אעלא (ההר הנישא), המכונה גם ג'בל אל-סמאק (הר אוג-הבורסקאים), וממוקם מערבית לחלב, בקרבת הגבול עם תורכיה (מזרחית לאנטאכיה). בשנת 1811, גורשו הדרוזים של ג'בל אל-אעלא על ידי עלי טופאל, מושל ג'סר אל-שע'יה, לאחר שחייליו ביצעו בתושבים מעשים אכזריים מאד. יותר מאלף וחמש מאות משפחות ברחו ללבנון שם נתקבלו בכבוד רב, נאספו צרורות כסף בשבילם והם נקלטו ביישובי הדרוזים בהר. חלק מהם המשיך בדרכו להר חוראן (הר הדרוזים בדרום סוריה) וחלק עשה את דרכו לארץ ישראל (פלאח 2000: 63). לדברי נביל נסר אל-דין עשו זהרה ובעלה את דרכם מסוריה ללבנון ומשם לארץ ישראל והתיישבו בדלית אל-כרמל בין השנים 1811-1815. בני הזוג התגרשו לאחר הולדת בנם אחמד, ונסר אל-דין התחתן בשנית עם אשה ממשפחת אבו רעד בשפרעם, ונולדו בניהם חסן ויוסף. אם אחמד זהרה כתבה את צוואתה בדלית אל-כרמל בשנת 1815 ושמרה אותה בין דפיו של ספר דת דרוזי, שנשאה עמה ממאר אסחאק, ואשר נכתב על ידי איש דת דרוזי אלמוני שם. אילן היוחסין של משפחת נסר אל-דין מאשש את התקופה בה הגיע ראש המשפחה מסוריה לכרמל.

יישובים דרוזיים בכרמל

הימצאותם של מג'אלס בחמישה כפרים דרוזיים בכרמל בשנת 1815 הינה הוכחה להיותם מקומות מיושבים באותה תקופה. צוואה זו היא המסמך היחיד המצוי בידינו המאשש את הידוע מהמסורת הדרוזית על קיומם של כפרים דרוזיים בכרמל בתחילת המאה ה-19, ומכאן חשיבותה הרבה.

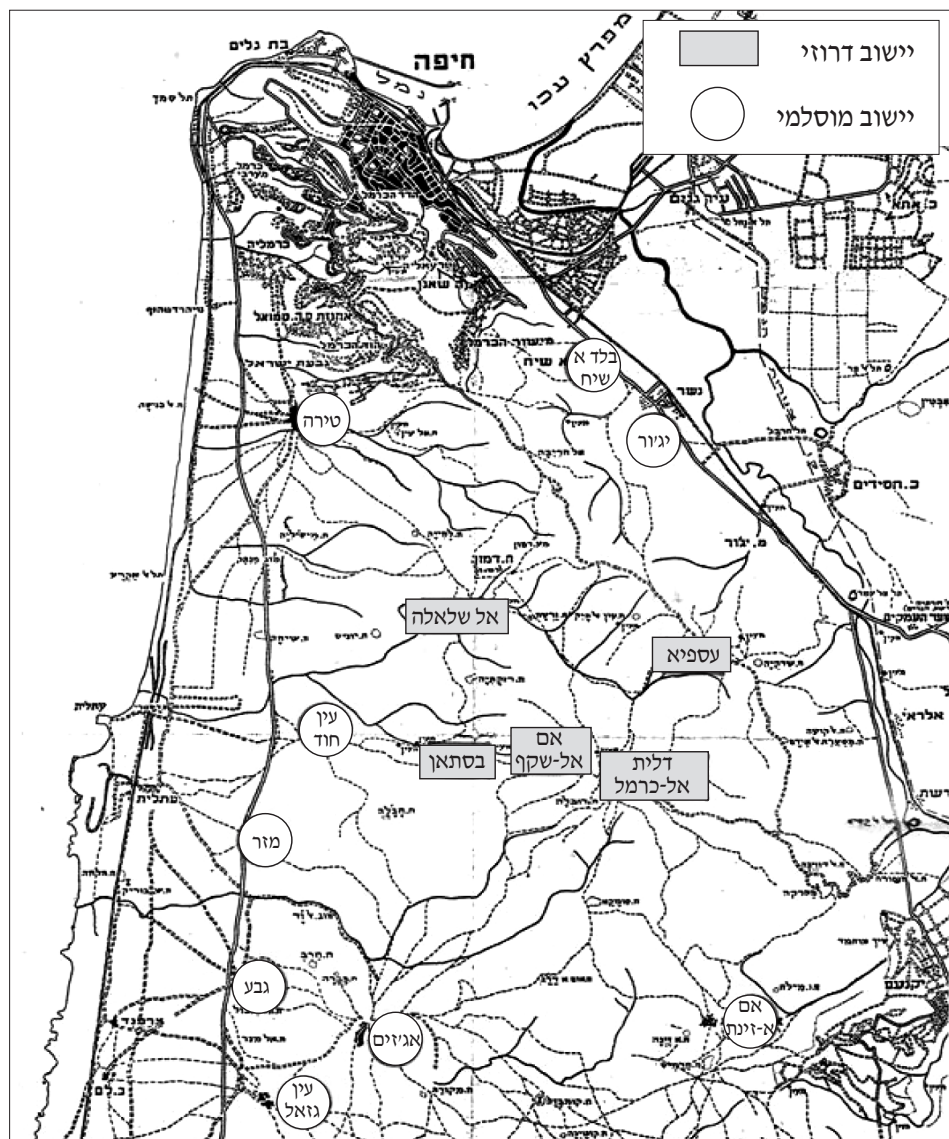
6 בצוואה מופיע השם נאצר דין. המשפחה נוהגת לכתוב את שמה בערבית נצר אלדין ובעברית נסר אלדין.

שהיה מאז שנת 1789. במשך שלושים השנים הבאות ירד משקל הכסף במטבע זה והגיע עד 0.94 גרם בשנת 1839. במקביל ירד ערכו של הגרוש. בשנת 1800 היה שער החליפין של הלירה סטרלינג 8 גרוש, בשנת 1810 היה השער 19.8 גרוש, בשנת 1818 היה השער 29 גרוש ואילו בשנת 1839 היה שער הלירה סטרלינג 104 גרוש (Pamuk 2000: 193, 191). בשנת 1891 היה שער הלירה סטרלינג 115 גרוש, ושכר יומי של פועל היה בשנה זו 8 גרוש (לונץ 1891: 7, 11). לפי נתונים אלה ניתן להעריך ששער הלירה סטרלינג בשנת 1815, בה נכתבה הצוואה, היה כ-25 גרוש. היחס בין שער הלירה סטרלינג בשנת 1815 לבין שעה ב-1891 הוא 1:4.6. על פי יחס זה נוכל לקבוע את שכרו היומי של פועל בשנת 1815 והוא 1.7 גרוש.

סך כל כספה אותו צוותה זהרה בצוואתה (98 גרוש) היה שווה ערך לשכר של כשני חודשי עבודת פועל (58 ימים). נתון זה אינו מאפשר לקבוע את מצבה החומרי של כותבת הצוואה כי מאז ועד היום נוהגות נשים דתיות דרוזיות לצוות למטרות צדקה סכום כסף שגודלו קבוע פחות או יותר. בימינו נוהגים נשים וגברים דרוזים לצוות למטרות צדקה סך של 2,500-5,000 ₪ לבתי תפילה ולמקומות קדושים. סכום זה קטן משכר מינימום של שני חודשי עבודה בימינו.

מעמד האשה

לפי דרך כתיבת הצוואה ונוסח השורה התחתונה בה נראה כי כותבת הצוואה הייתה אישה דתיה. ההלכה הדרוזית מחייבת כל אדם, כולל אישה, לכתוב צוואה בחייו, על מנת שלא יופתע על ידי הגורל. זכותה של האישה הדרוזית לצוות את רכושה כרצונה. זהו אחד הביטויים לשוויון בין המינים בהלכה הדרוזית, המתבטא גם בזכויות אחרות של האישה (להרחבה בנושא ראו אביבי 2007: 79).

איור 2: היישובים הדרוזיים בהר הכרמל בשנת 1815 הנזכרים בצוואתה של אם אחמד זהרה נסר אל-דין (מסומנים במלבן), והיישובים המוסלמים שבשולי ההר (מסומנים בעיגול). המקור: מפת חיפה וסביבותיה, קנ"מ 1:100,000, הוצאה מיוחדת לכהן ובנבנשתי, תרצ"ח.

התיישבות הדרוזים בכרמל

דרוזים חיפשו אזורי התיישבות חדשים כאשר סבלו מגישות השלטון, מהתנכלויות של שכניהם המוסלמים, ממצוקות כלכליות או כשנוקדו

עספאיה ודלית אל-כרמל, המוזכרים בצוואה, קיימים גם בימינו. שלושת הכפרים האחרים (בסתאן, אם שקף ואל-שלאלה) נכחדו ובאתרם קיימות חורבות בלבד.

איור 3: נסיכות דרוזיות בלבנון במאה ה-19 (מקור: Thomson 1886).

המתיישבים הדרוזים החדשים בהר הכרמל הקימו את יישוביהם באתרים של חורבות יישובים קדומים והשתמשו באבניהן לבניית בתייהם:

עספא הוקמה בחורבות היישוב היהודי חוסיפה מן התקופה הרומית-ביזנטית (עולמי ואחרים 2004: 42-43*). השם עספא משמ, כנראה, את השם חוסיפה, או שמקורו במילה הערבית עֶאסְפָּה (סערה) המאפיינת את מזג האוויר החורפי במקום.

דלית אל-כרמל (גפן הכרמל) הוקמה סמוך לח'רֶבֶת דוֹבֵל (הנקראת כיום חורבת דבלה) בה נמצאו שרידי יישוב מהתקופות הפרסית, ההלניסטית, הרומית והביזנטית (עולמי ואחרים 2004: 59*).

אל-שלאֵלה (מפל מים) הוקמה אף היא על חורבות קדומות ממספר תקופות: הברונזה המאוחרת, הברזל I-II, ההלניסטית, הרומית, הביזנטית, הצלבנית, הממלוכית והעות'מנית (עולמי ואחרים

למקום מקלט בעקבות סכסוכים ביניהם (להרחבה בנושא ראו אביבי 2007: 90-92). הר הכרמל היה אזור מתאים להתיישבות דרוזים כי היה ריק מתושבים, ופסגותיו הגבוהות סיפקו הגנה למתיישבים החדשים. היישובים השכנים היו כפרים מוסלמיים ששכנו בשולי ההר או למרגלותיו, ולא היוו איום מיידי על ההתיישבות הדרוזית החדשה בהר הגבוה (איור 2).

היאחזותם של הדרוזים באזור זה הטביעה את חותמה גם בשמה של הפסגה הגבוהה ביותר בכרמל, רוס כרמל (546 מ'), שנקראה בעבר בשם קַבְעַת אל-דְרֻזִּיה (כובע הדרוזית), בשל גובהה המתנשא המזכיר את צורת כובע הקונוס (טֶנְטוֹר) של אשה דרוזית רמת מעלה (אטינגר 1931: 15; כהן ובנבנשתי 1938: 541; וילנאי 1954: 29). כובע זה היה מקובל בעבר בלבנון, אך לא בארץ ישראל (איור 3). יש אומרים שהפסגה בכרמל נקראה אל-קַבְעָה אל-דְרֻזִּיה (הכובע הדרוזי), בשל תבניתה כדמות כובעו של איש דת דרוזי (עמאמה).

שבאו מאל-שלאה (עזאם 2003 : 81). גם ניסיונו המחקרי של דוד גרוסמן הביא אותו למסקנה שבני משפחות שנעקרו או הגרו ממקומם נטו לשמור בקפדנות על מסורת מוצאם הגאוגרפי, והקפידו להעביר מידע זה לצאצאיהם, אף אם לא רשמו דברים אלה בכתב (גרוסמן ואחרים 1994 : 15).

חורבן היישובים

נראה ששלושת היישובים הדרוזיים הנזכרים בצוואה (אל-שלאה, בסתאן ואם שקף) התקיימו לא יותר ממאה שנה. טריסטראם, שסייר בכרמל בדצמבר 1863, מזכיר, כאמור לעיל, רק שני יישובים הקיימים בכרמל (עספיא ודלית אל-כרמל) וכותב שיתר שבעה עשר הכפרים שהיו בהר נכחדו בתקופת ההפקר שבאה לאחר גירוש של אבראהים פחה מהארץ (טריסטראם 1977 : 86). אבראהים פחה שלט על סוריה הגדולה (אזור שכלל גם את ארץ-ישראל) בשנים 1832-1840. המסקנה ממידע זה היא ששלושת הכפרים הללו נחרבו בין 1815 ל-1863, דהיינו, בתקופת שלטונו של אבראהים פחה או לאחר נסיגתו. אין סימוכין לטענה כאילו אבראהים פחה הוא זה שהחריב כפרים דרוזיים בכרמל, אך יש להניח שהיחס העוין מצד השלטונות ומצד השכנים המוסלמים, המסים הכבדים שהוטלו על התושבים וגיוס החובה לצבאו של אבראהים פחה (שהביאו להגירת תושבים מהכרמל להר חוראן) היו בין הסיבות העיקריות לחורבנם של כפרים אלה (סאלח 1989 : 194).

אירועי אלימות של מוסלמים כלפי דרוזים בכרמל הטביעו את חותמם במסורת הדרוזית. במסורת זו מסופר על רצח אשה מוסלמית ליד אל-שלאה, שבעקבותיו התאגדו תושבי הכפרים המוסלמים שבשולי הכרמל, תקפו והחריבו את אל-שלאה. אירוע אחר היה התקפה על הכפר

2004 : *38). אל-שלאה (נ.צ. 15162367) נקראת כיום חורבת שלאה, יערות הכרמל או משמר הכרמל.

בסתאן (גן עצי פרי) הוקם על חורבה מהתקופות הביזנטית והמוסלמית הקדומה (עולמי ואחרים 2004 : *53). האתר נמצא בנ.צ. 15092336 ונקרא כיום חורבת בוסתן.

אם אל-שקף (פירושו בעלת החרסים, ואולי מקור השם מהמילה הערבית שאקוף, שפירושה פטיש חוצבים) – במקום (נ.צ. 15252337) נתגלו שרידים מהתקופות ההלניסטית, הביזנטית, המוסלמית הקדומה והעות'מאנית (עולמי ואחרים 2004 : *54). המקום נקרא כיום חורבת שוקף.

מועד הקמת היישובים

במחקרו על ההתיישבות הדרוזית בכרמל דן פאיז עזאם בשאלת התקופה בה הוקמו היישובים הדרוזיים באזור זה. הוא הגיע למסקנה שהתנחלות הדרוזים בהר הכרמל לא התרחשה בתקופתו של האמיר פחיר אל-דין אל-מעני השני אלא כמאה וחמישים שנה מאוחר יותר, סביב שנת 1750. מסקנתו זו מסתמכת על מסורתן של משפחות רבות בעספיא ובדלית אל-כרמל, שאילן היוחסין שלהן מגיע עד עשרה דורות בעבר. משכו של דור הוא כעשרים וחמש שנים, כך שהמשפחה הקדומה ביותר הגיעה לכרמל לפני כמאתים וחמשים שנה (עזאם 2005 : 97-101).

הצוואה של זהרה נסר אל-דין מאמתת את המסורת בדבר קיומם של יישובים דרוזיים בבסתאן, אם אל-שקף ואל-שלאה בתחילת המאה ה-19 ומבססת את מסורתיהן של משפחות חדיד ומקלדה שהגרו מאם אל-שקף לדלית אל-כרמל, של משפחת חלבי בעספיא ומשפחת אל-מצטפא בדלית אל-כרמל שהגרו מבסתאן, ושל משפחות אל-נאטור, קדור ומריח

סיכום

אין עדויות בכתב, ואף לא מימצאים בשטח, שיעידו על קיומם בעבר של יישובים דרוזיים בכרמל. צוואה של אשה דרוזית מדלית אל-כרמל משנת 1815 הינה המסמך הראשון, והיחיד עד כה, המעיד על קיומם של חמישה יישובים דרוזיים בכרמל באותה שנה: עספיא, דלית אל-כרמל, אל-שלאה, בסתאן ואם אל-שקף.

אילן היוחסין של חמולת נסר אל-דין מאשש את מועד כתיבת הצוואה ואת תקופת הגעתו של אבי החמולה מסוריה לכרמל בתחילת המאה ה-19. ההתיישבות הדרוזית בכרמל החלה סביב שנת 1750. לא ידוע כמה יישובים דרוזיים הוקמו בכרמל, אך ברור הוא, שמלבד עספיא ודלית אל-כרמל חרבו כולם פחות ממאה שנה לאחר הקמתם. אל-שלאה, בסתאן ואם אל-שקף לא שרדו בשל היותם יישובים דלי אוכלוסייה, שכוחם לא עמד להם בפני התנכלויות שכניהם המוסלמים.

תודות

תודתי למר נביל נסר אלדין מדלית אל-כרמל על שהעמיד לרשותי את הצוואה של אם אחמד זהרה נסר אל-דין וסייע בתרגומה. כמו כן אני מודה לו ולפרופ' שיחי פאדל מנסור מעספיא על הערותיהם המועילות.

בסתאן והחרבתו על ידי המוסלמים בעקבות סכסוך עם דרוזי תושב הכפר (עזאם 2003: 82-83; פלאח 2000: 68). מוליך מספר שבשנת 1846 נמצא נער בדווי הרוג ליד דלית אל-כרמל. הבדווים האשימו את הדרוזים ברצח ואיימו לנקום את דמו. חלק מתושבי הכפר חשש לשלומם והגר באופן זמני למגידל שמש בהר חרמון. לאחר משא ומתן ממושך, ולאחר שהבדווים השתכנעו בחפותם של הדרוזים, חזרו רוב הגולים לבתיהם (פלאח 2000: 102). גרוסמן משער שהגורם הדומיננטי לאלמות המוסלמים כלפי הדרוזים בכרמל היה המשאבים המוגבלים של ההר (בעיקר שטחי חקלאות מועטים), וכי המחסור באמצעי מחיה היה הסיבה העיקרית להתנכלותם (גרוסמן 1994: 167).

יש להניח שמספר התושבים בבסתאן, אל-שלאה ואם אל-שקף היה קטן במידה ניכרת ממספר תושבי עספיא ודלית אל-כרמל, כך שיכולת ההתגוננות שלהם כלפי תוקפיהם היתה פחותה. כמו כן יישובים אלה היו קרובים יותר אל הכפרים המוסלמים והאפשרות לסכסוכי קרקעות עימם היתה גדולה יותר. כתוצאה מכך, היגרו משפחות דרוזיות מהכפרים הקטנים בכרמל אל הכפרים הדרוזיים הגדולים ששכנו בסמוך להם. אלו הן, כנראה, הסיבות העיקריות לכך שעספיא ודלית אל-כרמל שרדו, ואילו שלושת היישובים הדרוזיים האחרים חרבו.

מקורות

אבו רוכן, ג' 1997. לתולדות התיישבות הדרוזים בהרי הכרמל. בתוך: מ' מרקוס, *הר הכרמל – סקר נוף ומסלולי טיול*, 153-158, רשות שמורות הטבע.

אביבי, ש' 2007. יישובי הדרוזים בארץ-ישראל ותהליך התיישבותם בין המאה ה-11 והמאה ה-16. בתוך: י' מעוז (עורך), *אופקים בגאוגרפיה*, 68-69, 74-93.

אביבי, ש' 2007א. סיור בכפרי הדרוזים בכרמל ובגליל. בתוך: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), *אריאל* (חוברת 179), 70-119. ירושלים: אריאל.

אוליפנט, ל' 1976. *חיפה*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי וכו'.

אטינגר, ע' תרצ"א. *הכרמל*. תל אביב: אמנות.

בן-צבי, י' תשי"ב. *חבל הדרוזים בישראל*. בתוך: *ארץ-ישראל (ספר ב')*, 203-209, ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.

גרוסמן, ד' 1994. *הכפר הערבי ובנותיו*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

גרוסמן, ד', נ' גולדשלגר וע' בר-כהן. 1994. *ההתיישבות הערבית והדרוזית באזור הכרמל ורמת מנשה*, דוח מחקר מוגש למכון לחקר תולדות הקרן הקימת לישראל, הקרקע ויישוב הארץ.

וילנאי, ז' 1954. *מדריך ארץ-ישראל – חיפה, העמקים, הגליל, החרמון*. ירושלים: תור-ישראל.

טריסטראם, ה' 1977. *מסע בארץ-ישראל*. ירושלים: מוסד ביאליק.

יעקובוביץ, ת' 1990. לקורות ההתיישבות הדרוזים בכרמל. בתוך: א' שילר וג' ביגר (עורכים), *ירושלים וארץ-ישראל (אריאל, חוברת 68-70)*, 187-211. ירושלים: אריאל.

כהן פ' וד' בנבנשתי, תרצ"ח. *מורה דרך בארץ-ישראל*. ירושלים: הוצאת המחברים.

לוניץ, א' תרנ"א. *מורה דרך בארץ ישראל וסוריה*. ירושלים: הוצאת המחבר.

נסר אלדין, נ' 1992. *ענאקיד אלדואלי (אשכולות הגפן)*. שפרעם: דפוס אלמשרק (בערבית).

סאלח, ש' 1989. *תולדות הדרוזים*. תל אביב: משרד הביטחון ואוניברסיטת בר אילן.

עולמי, י', ש' סנדר וא' אורן. 2004. *סקר ארכאולוגי של ישראל: מפת יגור (27)*. ירושלים: רשות העתיקות.

עזאם, פ' 2003. *אלחרב אלדרזיה פי אלכרמל (החורבות הדרוזיות בכרמל)*. *אלבוסתאן*, 1, 81-86. ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט (בערבית).

עזאם, פ' 2005. *אלאסתטאן אלדרזי פי אלכרמל (ההתיישבות הדרוזית בכרמל)*. *אלבוסתאן*, 3, 94-103. ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט (בערבית).

פלאח, ס' 2000. *הדרוזים במזרח התיכון*. תל אביב: משרד הביטחון.

Firro, K. M. 1999. *The Druzes in the Jewish State*. Leiden-Boston-Köln: Brill.

Mulinen, E. G. 1908. Beiträge zur Kenntnis des Karmels. *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins (ZDPV)*, vols. 30-31.

Pamuk, S. 2000. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.

Thomson, W. M. 1886. *The Land and The Book*. vol.3, London.